

„МАХІНАЦІЇЦЕ Я НЕ...“ KLIENTSKÝ SYSTÉM V ČESKÉ REPUBLICĚ A JEHO SOUČASNÁ TRANSFORMACE

Viktor Rumpík

Fakulta filozofická ZČU Plzeň

“Махінацііце я не...” The Middleman System in the Czech Republic and its Contemporary Transformation

Abstract: The aim of the article is to describe the change in the nature of the Ukrainian middleman (client) system from the second half of the first decade of the 21st century to the present. Research took place in Transcarpathia and Pilsen. In these regions, we observe new waves of migration, new legislative restrictions, and new internal, as well as external, strains. All of these factors have an influence on the migrants themselves, and on the Czech labour market. The article responds to the obvious need of re-thinking the structure and the role of the client system. Based on anthropological approaches, such as participant observations and interviews, the article summarises the results of the analysis of the current client system within the institutional theory of migration. The results of the pilot study show the growing extension of the structure of the client system as being a consequence of new migration trends and of the economic recession. We can observe the institutionalisation of aspects and the involvement of formal institutions in the system, as well as restrictions of the use of the Ukrainian middleman (client) system by Ukrainians in the Czech Republic and their displacement by migrants from the European Union, especially from Bulgaria, Romania and Slovakia. The conclusion of the article shows the secondary transformation of the Ukrainian middleman system and its institutionalisation. All issues in this article were analysed using the anthropological micro-optic approach, and they attempt to establish a new discussion of the client system as such.

Keywords: client; Czech Republic; in/formal institution; institutionalisation; migration; secondary transformation; Transcarpathia

Jakkoliv se téma ukrajinského klientského systému v minulosti zdálo být jedním z nevyčerpatelných zdrojů společenskovedního výzkumu, debata na toto téma v posledních letech utichla. Imigranti jako levná pracovní síla jsou však po celém světě stále žádaní a zdá se, že zprostředkování práce migrantům jako „byznys“ dále pokračuje. V posledních dvaceti či třiceti letech si stále větší propojení světa v rámci ekonomické dělby práce mezi pomyslnou globální osu Jih a Sever – Východ a Západ žádá stovky tisíc pracovních migrantů. Do tohoto procesu globalizace trhu práce se po pádu „železné opony“ zapojila i Česká republika. S postupným nárůstem počtu imigrantů na území České republiky začalo docházet k institucionalizaci jednotlivých sektorů (ať už ve sféře vládní, či nevládní, tzv. občanské), které se migraci začaly věnovat. Vedle těchto státních a nestátních struktur začaly do migračních pohybů promlouvat další, více či méně neformální, komerční i nekomerční instituce a vznikl tak jakýsi „migrační průmysl“, který usnadňuje, anebo naopak omezuje lidskou mobilitu. Pro migranty zde tak existuje komplexní balík služeb – nařízení – legislativních povinností, které pomáhají, nebo naopak staví překážky migraci ve smyslu migrační institucionální teorie (Massey 1997 cit. in Barša – Baršová 2005; Uherek – Drbohlav 2007; Brettel – Hollifield 2008). Jednou z forem institucionalizovaných služeb je i tzv. klientelismus – nazývaný též již zcela běžně, i když ne zcela správně,¹ ukrajinský klientský systém.

V prvním desetiletí milénia však vlivem ekonomické recese nastává výkyv imigrační politiky v České republice směrem k zpřísnění pravidel vstupu občanů tzv. „třetích zemí“. Děje se tak zejména prostřednictvím implikace legislativy a bezpečnostních nařízení Evropské unie (dále jen EU) a nových postupů vůči zemím mimo unijní okruh a vlivem změn na domácím – evropském trhu práce. Tím pokračuje, a to zejména v bezpečnostním diskursu politického realismu (Weiner 1995), debata o nelegální pracovní migraci v České republice (Horáková 2008; Kušniráková – Čižinský 2011). Zároveň se tak do povědomí české interesované veřejnosti dostává i tzv. ukrajinský klientský systém (Livinský – Kočík 2003; Černík 2005; Nekorjak 2006; Čermáková 2008). Problematiku zprostředkování pracovní migrace a povahu klientelismu řeší i zahraniční autoři, a to jak v rovině lidskoprávní či demografické, tak i v rovině bezpečnostní (Krasinec 2002; Rjazancev 2007; Juházs 2008; Hollomey – Bilger – Gendra 2008; Malinovska 2011; Кичак 2012).

V tomto článku reaguji na zjevnou potřebu nového promyšlení struktury a funkce daného sociálního jevu v rámci stále více globalizovaného světa.

---

¹ Klientelismus a klientský systém nejsou přirozeně záležitostí výlučně ukrajinskou.

Diskuse o tomto fenoménu, minimálně v českém akademickém prostředí, ustala. Platí ovšem, že s probíhajícími změnami v povaze migračních proudů (zejména pak příchod migrantů ze zemí EU, a naopak restriktivní kroky vůči migrantům ze zemí mimo EU, tedy i z Ukrajiny) je klientelismu znovu třeba věnovat zvýšenou pozornost. Nastává nová, transformační fáze klientelského systému? Jak nyní klientelský systém funguje? Jak na něj pohlížejí jednotliví aktéři? To jsou jen některé otázky, jež se tato stať snaží zodpovědět. Předkládaný článek se vedle podnětné rešerše předchozích prací o fenoménu zprostředkování a klientelismu v České republice snaží zejména o analýzu současné podoby klientelismu v rámci institucionální teorie migrace, a to na základě primárních etnografických dat. Vycházím zde z premisy institucionální teorie (Brettel – Hollifield 2008; Massey 1997 cit. in Barša – Baršová 2005), která za hybatele migrace označuje jednotlivé instituce. Ty utvářejí prostor pro migraci, kladou jí překážky, nebo je naopak pomáhají překonávat. Zprostředkování je zde tedy klíčovým momentem.

Přehled dosavadního výzkumu

Teoreticky vycházím z obecně známých migračních teorií (institucionální teorie, teorie sítí), které jsou v textu vysvětleny. Nicméně vedle těchto teoretických východisek čerpám rovněž z již uskutečněných výzkumů, a proto bych se zde rád věnoval krátké rešerši přístupů ke klientelismu v českém prostředí.

V posledních několika málo letech se do centra pozornosti dostávají migrační jevy, jako je například obchodování s lidmi či pracovní vykořisťování v lidskoprávní optice (Střítecký – Topinka et al. 2014), remittance v optice ekonomické a rozvojové (Stojanov – Strielkowski – Drbohlav 2011), vnitrostátní mobilita migrantů v České republice z pohledu demografického (Janská – Čermák 2011) či celkově otázka bezpečnostní (Human Cost 2014). Oproti tomu výzkumů neformálních institucí migrace, které by užívaly antropologických přístupů, není v poslední době příliš. Avšak na výše zmíněných jevech se největší měrou podílí právě pracovní migrace, jejíž neodmyslitelnou součástí je i zprostředkování.

Rozptyl badatelů věnujících se tematice zprostředkování migrace sahá od sociální geografie, sociologie, přes demografii až po antropologii. Nedílnou součástí antropologické perspektivy v kontextu ukrajinské pracovní migrace do České republiky je práce Zdeňka Uherka a jeho týmu (Uherek et al. 2004). Ty obsahují nejednu odbočku od migračních trendů Ukrajinců k zprostředkovatelským systémům, které se uplatňují při migraci Ukrajinců z oblastí Zakarpatské Ukrajiny. Pojednává o institucionalizaci klientelského systému ve třech

etapách. První etapa, tzv. živelné období ukrajinské migrace do roku 1996, kdy nedocházelo k přílišným zásahům státu do migrace, znamenala první příliv pracovních migrantů, kteří nabízeli svoji práci jednotlivě (i ve skupinkách), a to přímo českým zaměstnavatelům. Důvodem byla zejména absence legislativních aparátů pro uchopení imigrační a integrační politiky, stejně jako nejasné hranice zaměstnaneckého práva (Kušniráková – Čížinský 2011; Černík et al. 2005). Uherek hovoří o vytváření neformálních sítí okolo zdrojů pracovních míst v České republice. Toto období se neslo v duchu zmatku, který se odrazil v motivacích a představách pracovních migrantů. Ve druhém stadiu, tzv. transformačním období od poloviny devadesátých let do přelomu století, dochází k prvnímu výraznému organizování pracovní migrace na bázi zprostředkování. Zásadním obratem bylo zejména zhoršení makroekonomické situace a nová restriktivní opatření vůči migraci, vedle čehož vzniká poptávka po zprostředkování a usnadnění přístupu na neformální trh práce, který se stal pro Ukrajince atraktivnějším. Poslední fází je období od roku 2000, tedy po zavedení vízové povinnosti. V Uherkových studiích na toto téma se jasně zrcadlí provázanost formálních institucí se vznikem těch neformálních, tlak státního aparátu, jehož přímým důsledkem je institucionalizace celého systému. Pak přichází tzv. stabilizační období, kdy se nábor pracovníků odehrává zejména v zemi původu (Uherek 2004). Tyto studie považují pro bádání v této oblasti za výchozí, jelikož k podobné transformaci jako ve druhém období dochází, jak ukazuje tento text, i nyní. To je třeba bezesporu reflektovat. Uherek nás vedle toho seznamuje především se socioekonomickými východisky pracovních migrantů z geografického prostoru Zakarpatské Ukrajiny a zmiňuje fenomén klientského systému jako jeden z mechanismů pracovní migrace.

Sociální antropolog Jan Černík (2003, 2005) rozebírá povahu klientského systému nejen v kontextu antropologie. Sleduje její fungování a roli v pracovní migraci. Ve své studii z roku 2005 se snaží o komparační analýzu organizace ekonomických aktivit v jiných státech bývalého SSSR a rovněž o tzv. etnografii všednosti, založenou na interpretaci symbolické antropologie Clifforda Geertze. Doslova říká: „Tento přístup je založený na etnografii všednosti, která vytváří rámec pro dekódování významu jednání aktéra v jeho normálnosti“ (Černík 2005). Klientský systém pak přirovnává ke kvazifeudalismu, který symbolicky odpovídá stejným institucím, jaké byly etablovány v předsovětském Rusku v době vazalství a po pádu carismu přetrvávaly v sovětském Rusku v podobě každodenního ekonomického neformálního jednání v socialistické společnosti. Toto je tedy, dle Černíka, základ pro aktérské vnímání sdíleného

systému významů klientelismu v novém postsocialistickém prostoru a důvod jeho přetrvání dodnes. Zároveň se jedná o dobře propracované objasnění funkce zprostředkování, kde dochází k minimalizaci rizik v tak riskantním podniku, jakým migrace bezesporu je. Dle Černíka (2004) se klientský systém nejvýrazněji institucionalizoval v prvních letech 21. století, kdy lze sledovaný jev hodnotit jako dominantní modus organizování dočasně pracovní migrace v ČR (Černík 2004).

Michal Nekorjak rozlišuje ve svých studiích dva stupně klientského systému a tři roviny aktérů (Čermáková – Nekorjak 2009; Nekorjak 2006, 2009). Jedná se prozatím o nejpropracovanější studie na dané téma. Kriticky shrnuje, že ačkoliv se klientský systém jeví jako nežádoucí, podporující nelegální migraci, vykořisťování či obchod s lidmi, je jakýmsi odrazem migrační situace v České republice. Stává se tak jevem odvráceným, nicméně pevně spjatým s legislativním prostředím imigrační politiky (Rumpík – Brzezicka 2013; Rumpík 2013). Migranti a celý klientský systém balancují na hranici právní legality a nelegality – jak tvrdí Nekorjak – v mezisvětě. Slouží, dle něj, k adaptaci na kapitálovou a nomickou rupturu.² Zpřetrhání vazeb tak migranti nahrazují vytvořením vazeb nových. První stupeň tohoto systému tvoří vztah mezi klientem (zprostředkovatelem) a jeho „svěřenci“ (migranty) a druhý stupeň je založen na vztahu klienta (zprostředkovatele) a organizovaného zločinu. Klientelismus je zde rovněž vázán především na prostředí pracovní migrace, ale posun je v důrazu na organizovaný zločin a také na aspekt vlastnictví moci, externalizaci rizik a transformaci kapitálů (směna sociálního a kulturního kapitálu na kapitál ekonomický). Nelze tak opomenout síťovou povahu klientelistické organizace práce a rozložení rizik nerovně mezi aktéry sítě, což je jedním z rysů takzvaných etnických ekonomik, byť v různých sociálních kontextech (Nekorjak 2009; srov. Steiner 2004; Votypka – Štefanča 2005). Metodologicky Nekorjak staví na kvalitativním, dlouhodobém výzkumu pracovní ukrajinské migrace. Výzkum probíhal v České republice a na západní Ukrajině. Výsledkem je vymezení klientského systému a určení jeho základních rysů a role. Rovněž pak detailnější vhled do problematiky přenesení a vzniku klientelismu z prostoru Ukrajiny do České republiky.

---

² Ruptura – jakožto přetrhání, vyvazování. Koncept nomické a kapitálové ruptury přináší do studia migrace Michal Nekorjak, který uvažuje o migraci jako o nomické (v kontextu Pierra Bourdieu kapitálové) ruptuře. Jedná se o proces vyvazování se a znovuzakotvování subjektu – individua v odlišných sociálních kontextech (Nekorjak 2009). Dále v textu bude termínu ruptura užito právě v této souvislosti, je tedy třeba nahlížet na užití tohoto termínu v kontextu prací Michala Nekorjaka. Původní užití termínu nomická ruptura pochází z výzkumu intimity a rodiny v šedesátých a sedmdesátých v pracích Bergera a Kellnera a je opakem Durkheimova termínu anomie.

Dušan Drbohlav se zaměřuje mimo jiné na oblast nelegální migrace a nelegálních ekonomických aktivit migrantů (Drbohlav 2008). Výsledky a statě publikované v knize *Nelegální ekonomické aktivity migrantů (Česko v evropském kontextu)* vychází z tříletého projektu realizovaného Přírodovědeckou fakultou Univerzity Karlovy v letech 2005–07. Výzkumný tým vedený Drbohlavem se zabýval neregulárními aktivitami migrantů na českém území. Použité metody jsou založeny jak na kvantitativním (dotazníkové šetření), tak kvalitativním (interview) přístupu. Pro tento výzkum je relevantní mimo jiné i článek Dity Čermákové v Drbohlavově publikaci věnovaný klientskému systému v České republice (Čermáková 2008). Autorka zde podrobně popisuje fungování klientského systému v kontextu ukrajinské pracovní migrace. Její poznatky jsou založeny na kvalitativním výzkumu metodou rozhovorů s nelegálními migranty. Mimo rozdělení aktérů ukrajinského klientelismu se autorka zabývá významem klientského systému pro pracovní migraci a v krátkém, přesto výstižném článku nás seznamuje se základním pojetím tohoto efektivního mechanismu. Klientský systém v jejím pojetí slouží jako forma adaptace na nové prostředí, nechybí faktor finančního a pracovního využívání „svěřenců“ klienty a rovněž nelze opomenout posun od organizovaného zločinu ke konkrétním projevům klientelismu.

Vedle výše zmíněných statí vznikaly i práce na téma klientského systému v rámci samostatných výzkumů Mezinárodní organizace pro migraci (Černík et al. 2005), dále například agentury Intermundia (Výzkum obchodu 2005) či Etnologického ústavu AV ČR (Červinka 2004). Za zmínku stojí také krátké příspěvky v „newsletterch“ organizace Člověk v tísní (Livinský – Kočík 2003). Tento skromný, byť ilustrující výčet badatelů a prací zabývajících se klientelismem ukrajinských migrantů nám umožňuje vhled do stávající podoby uvažování o tomto fenoménu. Ať jsou motivace autorů jakékoliv, v současné době je však téma klientských systémů, zdá se, mrtvé.

Metodologie výzkumu

Nyní obraťme krátce pozornost k metodologii, zejména pak k procesu sběru dat, který v tomto šetření vyžaduje jistou míru opatrnosti a nese s sebou hned několik etických problémů. Mezi všemi úskalími, která provázejí výzkum jakýchkoliv neformálních, nelegálních či „šedých“ aktivit, se každodenní přístup metod sociokulturní antropologie jeví jako poměrně výhodný, neboť vede k tolik potřebnému získání důvěry, třebaže jen po velmi malých krocích. Metodologicky jsou zúčastněné pozorování a mikrooptika nenahraditelné. Tato kapitola neobsahuje

traktát z klasických metodologických postupů od designování výzkumu, přes výběr vzorku až k analýze, naopak se zabývá postupem práce přímo v terénu.

V rámci dosavadního pilotního výzkumu bylo užito několik postupů, o které se lze v antropologickém zkoumání opřít. Prvním z nich je pozorování. Zpočátku bylo užito zúčastněné pozorování s malou mírou participace (Spradley 1980). Tento postup byl uplatněn nejprve v prostředí, kde dochází k časté kumulaci migrantů – v ubytovacích zařízeních, v průmyslových zónách a na odboru azylové a migrační politiky v Plzni. Vznikla tak možnost zúčastněné pozorovat aktivity ve výzkumné lokalitě definované kanálem mezi Zakarpatskou Ukrajinou a Plzní (např. ambasáda ve Lvově, autobusové nádraží v Užhorodě, kde probíhají některé náboje migrantů, nebo úřad práce a okolí nádraží, kde naopak visí nabídky práce v ČR, cestování autobusem linky Praha – Rachov,³ cesty přes hranici, pobyt na ubytovně, návštěva vesnic v Zakarpatí atd.).

Po tomto vstupu do terénu začalo docházet k častějšímu kontaktu s aktéry výzkumného pole, ať šlo o migranty, úředníky, policisty, pracovníky v neziskovém sektoru, či samotné klienty. Výzkumný vzorek je v případě migrantů a klientů definován metaforou „trubice“ (srov. metafora sítě), kterou jsme zvolili spolu s vedoucím disertační práce, a sleduje linku mezi Plzeňským krajem a Zakarpatskou Ukrajinou. Tato metafora, která je aplikována na výběr vzorku a „konstrukci terénu“, definuje výzkumné pole a pomáhá tak předcházet jeho roztržitosti. Domnívám se totiž, že metafora sítě je pro analýzu tak komplexního systému, jakým je migrace a konkrétně clientský zprostředkovatelský systém, těžko aplikovatelná. V rámci antropologie, kdy jde o pochopení z aktérských pozic a vnímání prolínajících se jednotlivostí u zkoumaného jevu, bychom metaforou sítě dospěli k rozštěpení terénu – vzorku a pole – na několik neporovnatelných a těžko uchopitelných entit. Proto jsme definovali metaforu trubice, třebaže s vědomím, že není konečně platná, následovně: jedná se o část imigračního pole, které je složeno z jakési sítě „potrubí“ (diverzifikovaná společnost a jednotlivá sociální pole), jímž prochází lidé, zdroje a informace. Jednotkou výzkumu je poté jedna „trubice“, jež propojuje dva konce jedné potrubní cesty (dvě místa – jedno v cílové a jedno ve zdrojové zemi). Jedná se tedy o metaforu, která operuje s tím, že existuje translokální propojení mezi Ukrajinou a Českou republikou (Zakarpátím a Plzní). K tomu dopomáhá také perspektiva „multilokální“ etnografie (Marcus 1995). Jedná se o studium propojení míst napříč globalizovaným světem,

³ Tato linka byla zřízena, dle výpovědi jedné z informátorek, právě pro účely pracovní migrace Ukrajinců ze Zakarpatí.

v němž jsou nejen lidé, ale i zboží a peníze v neustálém pohybu. Klientelismus je zkoumán v kontextu vnějších procesů, které ho utváří. Zaměří se na aktéry, kteří se ho účastní a jsou přítomni v lokalitě Zakarpatska i Plzeňska, a na studium linií, které klientský systém v propojených lokalitách formují.

Informátory jsou tak imigranti ze Zakarpatské Ukrajiny v Plzni, Češi žijící v Plzni, Zakarpatští Ukrajinci z Rachovského, Tjačevského a Užhorodského rajónu. Mezi ostatní informanty lze zařadit jednoho Moldavce, dva Bulhary, Ukrajinku z Ternopylské oblasti a Ukrajinku z anektovaného území Krymu. Celkem se jedná o 18 imigrantů – z nichž s 8 informátory jsou kontakty četnější, v řádu několika setkání za měsíc, s ostatními proběhly pouze neformální jednorázové rozhovory, součástí vzorku jsou 1 ukrajinský klient a jeden moldavský prostředník. Dále je zde druhá skupina informátorů z oblasti neziskového sektoru, z něž pochází 3 informátoři, z vládního – úředního sektoru potom 2 informátoři a 2 z informantů byli policisté. Rozhovory s většinou informátorů z druhé skupiny byly provedeny pouze jednou, s výjimkou pracovníků z nevládního sektoru. V budoucnosti je plánováno rozšíření vzorku a zvýšení četnosti kontaktů.

V rámci zúčastněného pozorování jsem měl možnost se spolu s některými informátory účastnit vyplácení peněz, vystěhování skupinky migrantů z ubytovny z důvodu nevyplacených mezd od klientů nebo vyzvedávání migrantů na nádraží jedním z prostředníků a jejich převozu do agentury práce jednoho z klientů. Prostřednictvím častých neformálních rozhovorů s osobami z výzkumného vzorku jsem získal nejen množství informací, ale rovněž několik více či méně klíčových informátorů, především z řad migrantů a klientů. Neformální rozhovory jsou využívány častěji, než je u výzkumu běžné, jelikož přímo a osobně mluvit o tomto tématu je ochotno jen velmi málo lidí. Dochází tak k jistému omezení, jednak v dostupnosti dat a jednak v jejich validitě. Dostupnost dat zvyšují navazováním nových kontaktů přes již získané, s využitím efektu tzv. „snowball“. Validita je zajištěna skrze triangulaci mezi větším počtem různých skupin aktérů. Těmito aktéry jsou migranti, klienti, neziskové organizace, úředníci a policisté. Na budování vztahu a důvěry je však nutno dále pracovat. Triangulace, zásadní krok, který by měl výzkumník v současném propojeném světě učinit, napomohla k objevení rozličných aktérských diskursů, ve kterých je na klientelismus nahlíženo.

Sběrem primárních dat v terénu však celý výzkumný proces nekončí. V případě, kdy je diktafon spíše odrazujícím elementem, je badatel nucen si vše po příchodu z terénu zaznamenat do terénního deníku. Analýza dat na úrovni jejich kódování je prováděna prostřednictvím tematických kódů. Ze souboru kódovaných dat je zacíleno na jednotlivé kategorie – tato analýza však vzhledem

k dlouhodobé povaze výzkumu prozatím není plně dokončena, proto je tento text pouze dílčím, pilotním výstupem delšího výzkumu. Kódování probíhalo pomocí „pencil and paper methods“ a také pomocí programu MAXQDA (Bernard – Ryan 2009). Pro označení důležitosti jednotlivých témat v rozhovorech byly využity tematické kódy⁴ (Bernard – Ryan 2009). Následně byla vyhodnocena četnost, důraz a pořadí jednotlivých témat.

Během pilotního výzkumu byla nashromážděna data od migrantů, úředníků, zprostředkovatelů, policistů a pracovníků v neziskovém sektoru. Byla uskutečněna více než měsíční návštěva Zakarpatského a Lvovského regionu (listopad 2013 a říjen a listopad 2014, leden 2015), kde proběhly rozhovory na téma pracovní migrace do České republiky se zástupci sociálních neziskových organizací, se samotnými migranty i nemigranty.

Co se týče etiky výzkumu, diktafon byl použit zatím celkem v pěti případech, při polostrukturovaných rozhovorech v letech 2012 a 2013. Respondenti za tímto účelem poskytli ústní informovaný souhlas a byla jim zaručena anonymita, stejně jako v případě policistů, kde byl souhlas písemný. S pracovníky neziskového sektoru se jednalo zejména o formální polostrukturované rozhovory. Byli informováni o záměru použít informace do výstupů v podobě statí a disertační práce. Dále již nebyl diktafon využíván. V některých případech bylo informátory povoleno zapisovat poznámky.

Každý výzkum s sebou nutně nese nejen výzvy, ale i určité překážky, které se někdy velmi těžko překonávají. V případě výzkumu, o kterém zde mluvíme, se jedná zejména o bariéry v přístupu k samotným klientům a migrantům. Vedle rizika spojeného se zaměstnáváním v neziskovém sektoru⁵ v relativně malé a uzavřené lokalitě Plzeňska se jedná zejména o bezpečnostní stránku věci, jak ve vztahu k informátorům – migrantům, tak k osobě výzkumníka. V prostředí nelegální migrace a nelegálního zaměstnávání, stejně jako pololegálních praktik klientů, je výzkum problematický. Ačkoliv je všem participantům vždy zaručena anonymita, ne vždy jsou lidé ochotni mluvit, neřídka jsou dokonce agresivní či pohoršení. Překonání těchto překážek je především otázka času. Napojení výzkumníka na informátory, kteří se ve výzkumu objevují, vyžaduje notnou dávku trpělivosti, opatrnosti a jistý takt. Vztah mezi informátorem a výzkumníkem se utváří velmi pomalu. Bezpečnost pro informátory byla zaručena anonymitou a v citacích užívám pouze počátečních písmen křestních jmen.

⁴ Kódy: bydlení; domov; EU; kontrola; kšefty; legislativa; nový lidi; papíry; peníze; práce; přeprava; převoz; tlak; vykořisťování; závislost; země cílová; země původu; způsob převozu a další.

⁵ Autor pracuje jako terénní pracovník s migranty v jedné neziskové organizaci.

Tematizace pojmu klient

Klient je na každé vesnici. Každá vesnice, městečko má svého klienta a ten to tam řídí, jako řídí tu práci (Prof. Michaelo Tivodar, Užhorod 2014)

Úvodní teoreticko-metodologická část by nebyla úplná, pokud bych se neztavil u významové stránky slova „klient“, bez níž se nelze posunout dále. Už několikrát bylo zmíněno slovo klientelismus – klientský systém – zprostředkování – klientura.⁶ Pro úvod do této problematiky postačí prozatím tvrzení, že se jedná o zprostředkovávání pracovní migrace, využívané především migranty ze zemí bývalého Sovětského svazu. Jedná se o využití služeb tzv. klienta, který poskytuje nově příchozím i stávajícím migrantům služby za peněžní úplatu. Tyto služby se týkají zejména zaměstnání – řekněme, že organizují pracovní migraci. Pracovní migrace, nejrozšířenější migrační tok do České republiky, je neustále formována nejen institucemi tzv. formálními, ale zároveň i institucemi neformálními – jejichž fungování může antropologický přístup lépe rozklíčovat. Takovou institucí je i klientelismus – klientský systém.⁷ Institucím se budeme blíže věnovat v následujícím textu.

Tradičně je však klientský systém mimo institucionální charakter založen na určitém typu ekonomických transakcí, v jejichž rámci nejsou vztahy poskytovatele a příjemce zcela symetrické. V klientském systému se mezi příjemcem a poskytovatelem služby vytváří pouto závislosti, transakce není vlastně nikdy ukončena. Jedná se o zpravidla o nekončící řetězec závazků a protislužeb. Klientelismus se neváže pouze na migraci, ale na specifické ekonomické a sociální prostředí, kde neplatí principy svobodného rozhodování – mimo legální rámec všedního dne – v šedé zóně. Migrace jsou pak jen oblastí, kde se klientelismus dobře uplatňuje a těží z vykořeněnosti migrujících lidí z jejich přirozeného prostředí.

Termín klient⁸ vychází z logiky organizovaného zločinu, v němž klient stojí mezi vrcholem organizovaného zločinu, zaměstnavateli, úřady a migranty. Klient je tedy skutečně klientem – z jedné strany klientem organizovaného zločinu (je pod jejich ochranou) a na druhé straně se stará o migranty a jejich

---

⁶ Těchto slov je v kontextu této stati užíváno vesměs shodně.

⁷ Jedná se o zavedený termín, který však se systémem – jakožto analytickou kategorií – nemá příliš společného. Představte si klientský systém spíše jako byrokratickou hierarchizovanou instituci (viz dále).

⁸ Zde nelze opomenout aktérské označování klientů za tzv. „mafiany“ (viz níže).

odbyt na pracovním trhu práce. „Pojem ‚klient‘ je těžko postižitelný, jedná se o subjekt určitého modu ekonomického jednání, které se vyznačuje vysokou dynamikou. V kontextu pracovní migrace ze zemí bývalého SSSR do České republiky není klient zákazník. Pod označením klient se skrývá člověk zajišťující odbyt zpravidla nekvalifikované práce v České republice, který tím zároveň uspokojuje poptávku na zdejšímu trhu práce“ (Černík 2005). Klient tak dle dostupné literatury (Čermáková 2008; Černík 2005; Nekorjak 2006) stojí v pozici jakožto chráněnc – pro mafii – a jakožto ochrana – pro migranty, v pozici mezi mafii a dělníky. Přes clientský systém pracovala či pracuje zhruba polovina (ne-li více) Ukrajinců v České republice,⁹ další migrační skupiny však tuto instituci rovněž využívají.

Jak se tento pojem v prostředí ukrajinských migrantů objevil, není zatím známo.¹⁰ Etymologicky však termín klient vychází z řeckého *cliens* a znamená chráněnc. Klient v kontextu pracovní migrace není tedy navzdory novodobé rétorice zákazník, ale člověk, který je chráněncem mafie, jíž tradičně míněno odvádí za možnost organizovat pracovní migraci jisté poplatky.

Definujme nyní klienta z pohledu aktérské praxe. Na základě empirické zkušenosti klient:

- a) organizuje pracovní migraci;
- b) řeší ubytování a pobytové záležitosti;
- c) je ve spojení s českými zaměstnavateli, jimž zprostředkovává pracovní sílu;
- d) vybírá peníze, peníze půjčuje, peníze odevzdává;
- e) jeho místo se tradičně nachází mezi mafii, zaměstnavateli, úředníky a migranty.

Klient je ale označován i jinými emickými termíny jako bandit, mafian, podnikatel, prostředník. Pojmenujeme-li „klienta“ jakkoliv, zdá se, že jeho role je jasná – je to zprostředkovatel se vším všudy – neboť veškeré jeho funkce tomu tak nasvědčují. Niž se pokusíme o krátkou reflexi významu tohoto termínu, užívaného v různých diskurzech poměrně různě. Obecně ale termín „klient“ odkazuje na logiku organizovaného zločinu, v němž klient stojí mezi vrcholem

⁹ Podle zdrojů z Českého statistického úřadu jich v roce 2012 žilo v České republice cca 124,3 tis. (Cizinci 2012). V současné době je v České republice počet legálních imigrantů z Ukrajiny ponížěn na 112 549 (Cizinci 2013), což jsou data rok stará, klesající tendence je přitom zachována.

¹⁰ Jedna ze zatím z neověřených verzí pochází od informátora pana P.: „Klient, no já přesně nevím, ale co si myslím, že to vzniklo tak jak když ty lidi jezdili na zarabátku, tak jim pořád ten zprostředkovatel tvrdil, že jako klient si to žádá, že musí makat... Jako že ten zaměstnavatel českej to chce... no a oni jak nerozuměli tomu kontextu, tak začali tomu prostředníkovi říkat klient, no tak...“ (Pan. P., 29. 10. 2014).

organizovaného zločinu, zaměstnavateli, úřady a migranty, jak dokládají i následující úryvky z rozhovorů s migranty při položení otázky, kdo je klient:

Klient, to je jako podnikatel – to byl můj kámoš v Teplicích, když jsem tam pracoval... on Ukrajinec, taky... 7 let jsem tam dělal a i v Praze. No a ten mi pomohl – víza, práce všechno. Ale to je pěkněj pojeb... Víš kolik mají peněz, si to spočítej. (Pan Va., 2. 11. 2014)

Ti vozí lidi na práci za hranice – dávají jim práci, ale naši už na to přišli, že se nemůžou nechat od nich ojebat, už ví, že to jsou podvodníci, ty klienti. (Pan F., 24. 6. 2014)

Klient, to je bandit. Má hodně peněz, agenturu, dělá práci pro lidi, no jako V., ty znáš... (Pan V., 17. 10. 2014)

To je podnikatel – víš, má auta a má peníze. Protože má lidi, ty dává na práci a má z nich peníze. (Pan A., 5. 10. 2014)

Vozí lidi na práci... to je mafián prostě – my klient neříkáme, je to mafián - podnikateliček. (Pan B., 5. 10. 2014)

Podíváme-li se tak na první dvě výpovědi – které jsou od Ukrajinců, slovo klient se objevilo i v odpovědi s důrazem na slovo klient. Třetí odpověď je od Moldavce, pana V. – slovo klient nahrazuje slovem bandit. Poslední dvě jsou od Bulharů. Ti slovo klient mezi sebou nepoužívají – blíže však vysvětlují, co takového klienta (u nich spíše mafiána) charakterizuje. Následující útržky jen doplňují výše zmíněné:

V. dělá třeba policajta na Ukrajině a on je velkej klient, má agenturu na... (Pan V., 9. 6. 2014)

Mafián – to je klient – dělá prostě všechno, když já jsem pod ním byla, tak dělal mně papíry, no i jak se řekne vízy a taky na práci mě dával... to oni vše podplatí, znají úředníky a všechny... to jsou mafie. Ale bez nich bychom tu nemohli být... i když nás hodně oberou. (Paní O., 29. 4. 2014)

Klient má lidi na práci... To je byznys. Točí peníze, lidi, práci. (Pan M., 13. 10. 2014)

Klient mohl dělat vše... za ně... to je problém... v tej společnosti, to je jako, že ten zisk nějak získají a potom to rozdělují podle toho podílu... (Paní E., 14. 9. 2012)

Při podrobnější analýze výpovědi zjistíme, že v kontextu se jedná o podobně charakterizovanou osobu, ale její pojmenování je jiné. Klient je tedy charakterizován dalšími následujícími rysy:

- f) klient má vysoký ekonomický status – „klient je podnikatel...“; „je to byznys...“;
- g) klient má vysoký sociální status – „bez něj bychom tu nemohli být...“;
- h) klient je ochráncem, ale zároveň i vykořisťovatelem – „vykořisťují nás...“;
- i) termín „klient“ má negativní konotace ve smyslu „bandit – mafián...“.

V zahraniční literatuře, a pokud je mi známo, tak dokonce ani v literatuře rusko-jazyčné (rozuměj v geografickém prostoru bývalého SSSR) se slovo „klientský systém“ příliš neužívá – naopak jsou rozšířeny termíny „middleman system“, „broker system“ – „broker“, „intermediator“ nebo v ruském prostředí již tradiční termín „blat“ – блат, „prostředník“ – посредник (посредничество/посредничество) či „bandit“ – бандит (Borenkova 2012; Čermáková – Nekorjak 2009; Hartman 2008; Кичак 2009).

Emicky se pak termínu užívá různě, informátoři povětšinou hovoří o mafiánech, podnikatelích, „pasrednicích“, nebo „banditech“. Nicméně vždy ví, o jakou osobu se jedná, kdo je jejich klientem, kdo je klient v té a té agentuře. Rozlišujeme také sémanticky mezi výpovědi Ukrajinců, kteří užívají termínu klient – bandit – mafián. Termín klient označuje toho, kdo v rámci svých aktivit organizace práce nepřekročil legální hranice, bandit je ten, kdo je překračuje, a to ve všech možných podobách od falšování dokumentů, přes ilegální převoz přes hranici až po vykořisťování a fyzické násilí.

I: Klient, to není bandit. Bandit je ten, kdo poruší zákon, ale to není klient.

T: No ale hodně klientů v České republice například porušuje zákony – protože to je tak normální, že oni jsou částečně ilegální.

I: No tak to jo, potom je klient bandit – když poruší zákon. (Rozhovor s panem Vas., 6. 11. 2014)

Klient, ten je na vesnici, každý zná, kdo je klient... oni jsou velmi schopní... (Pan T., 4. 11. 2014)

Klient není vždy bandit a naopak. Mafián má poté pro Ukrajince úplně jiné konotace – při rozhovorech jsem byl několikrát upozorněn na to, že:

Klient, no to je víc co, to co vy říkáte jako že mafiáni... (Pan Va., 15. 11. 2014).

Mafiáni, jak jim říkáte u vás... (Pan F., 24. 6. 2014).

Termín „mafíán“ tak odráží představu Ukrajinců o tom, jak majoritní společnost o klientelismu přemýšlí, proto jsou informátoři opatrní.

Klient je také člověk, který mimo to, že zprostředkovává pracovní migraci, může být také jakýmsi mluvčím na vesnici na Ukrajině (vedoucím) a v takovém kontextu není tento člověk vždy vnímán negativně. Záleží jen na tom, do jaké míry překročí pomyslnou hranici šedé zóny. To jen dokazuje, že kategorie klienta je utvářena skrze to, co dělá, skrze to, kdo (Ukrajinec / jiný migrant / nemigrant / majorita / represivní složky) o něm vypovídá, skrze to, v jakém vztahu je vůči legalitě a nelegalitě. Tím je definován. V ruskojazyčném prostředí a v prostředí, řekněme, imigrantském má různé konotace.

Termín na sebe dále nabaluje další významy ve spojení s pracovní migrací, kdy jsou legální hranice jednotlivých úkonů překračovány vždy. Jedná se tedy o člověka, který organizuje pracovní migraci a v různých sférách se stává manažerem života migrujících. Těmito sférami jsou primárně odbyt pracovní síly, pobytové záležitosti, ubytování a finanční služby. V celém systému, který je hierarchicky odstupňován, figuruje pak několik vrstev aktérů (srov. Čermáková 2008; Černík 2005; Nekorjak 2006; Remenárová 2013).

Tato zjištění částečně potvrzují teorii Michala Nekorjaka, který tvrdí, že ačkoliv jsou klienti vnímáni jako negativní jev, pomáhají tlumit ruptury vzniklé migrací – tedy zaplnit mezery (v sociálním, kulturním i emocionálním slova smyslu) dané absencí solidárních sítí, znalosti prostředí, kontaktů na trhu práce atd. S tím lze částečně souhlasit, nicméně zde se tematika díky nově získaným datům problematizuje.

Výsledky pilotního výzkumu: institucionalizace a sekundární transformace

Nyní budou představeny dosavadní výsledky výzkumu, které vzhledem k pilotní povaze celého výzkumného projektu a k omezenému množství dat, jež mohla být z časových a finančních důvodů prozatím sebrána na Zakarpatské Ukrajině, právem nelze považovat za konečně platné. V závěru pak částečně nahlédneme do možných scénářů budoucího vývoje klientelismu České republiky.

Vazby – kanály – instituce

Z blíže analyzovaných dat a rešerše dostupné literatury vyplývá, že migrace z oblasti Zakarpatí využívá sítě, které jsou charakteristické dvojím typem vazeb: jednak jsou to úzké primární sociální vazby a jednak sekundární širší solidární

vazby. Primární úzké vazby jsou vazby rodinné, které jsou poměrně stálé, sekundární solidární vazby se však mění v závislosti na vnějších i vnitřních faktorech a motivacích jednotlivých aktérů. Migrace „Zakarpattců“ do České republiky, jak známo, je především migrací pracovní. Uskutečňuje se prostřednictvím několika kanálů, které se se sítěmi překrývají a významnou roli v nich hrají právě vazby.

Prvním kanálem je cesta za hranici prostřednictvím příbuzenské – primární sítě (tzv. „po rekomendaci“ – „čez rodstvenikov“), druhým kanálem – snad nejvíce využívaným – je cesta za hranici přes tzv. klienta (tzv. „čez pasrednikov“ – „klientov“) a třetím kanálem jsou oficiální cesty kvalifikované pracovní síly, přijíždějící do EU na základě tzv. modrých karet. Vynechme nyní třetí, nejméně využívanou možnost a zaměřme se na první dva kanály. Migrace, podle základních ekonomických makroteorií migrace (srov. neoklasická ekonomie migrace nebo nová ekonomie migrace), vzniká nejen na základě socioekonomických tlaků, ale i na základě motivace jednotlivců, rodin, komunit. Vnější i vnitřní *push and pull factors*, které zahrnují rovinu sociální, ekonomickou, politickou a kulturní, ovlivňují povahu sítí napříč jednotlivými skupinami aktérů migrace.

Podívejme se nyní blíže na ony dva kanály migrace „Zakarpattců“. První kanál se překrývá s primární sítí. Obecně dochází k trendu, že vesnické obyvatelstvo migruje více než urbánní obyvatelstvo (Petersen 1958; Ravenstein 1885). Stejně je tomu i v převážně rurální oblasti Zakarpatské Ukrajiny, kde většina pracovních migrantů pochází z Rachovského, Ťjačevského, Voloveckého a Velikobereznovo rajónu (Кичак 2012). Migrace je bezpochyby výsledkem ekonomické situace těchto regionů. Co nás však zajímá, je, jak tato migrace probíhá na úrovni jednotlivců. Výše zmíněný první kanál se překrývá s primární sítí – tedy s rodinou. Informátoři v několika případech sdělili, že se k migraci rozhodli na základě doporučení svých příbuzných, jak dokládá například úryvek z rozhovoru níže.

Moje ségra tu byla už od devadesátých, no a ona se stala nakonec... Hodně lidí zde zná a ví, jak to chodí. Já jsem sem přijel za ní v roce 2004. Potom přijela i druhá ségra s jejím mužem, no a teď přijede i můj syn... (Pan F., 29. 8. 2012).

Tito migranti, kteří se do České republiky dostali již v devadesátých letech v první migrační vlně, připravili vhodnou půdu pro další migranty – své příbuzné. K vybavení dokumentů, což je podle dat jeden z nejproblematictějších úkonů, využijí dovedností svých příbuzných v cílové destinaci – toto funguje zejména při krátkodobých vízech na tzv. pozvání (do 90 dnů), v takovém případě však nemohou lidé v cílové destinaci vykonávat práci. Další možností jsou

tzv. dlouhodobé pobyty za účelem sloučení rodiny nebo za účelem sloučení s občanem EU (v případě, kdy dojde ke sňatku či dlouhodobému soužití mezi občanem EU a Ukrajinou). Tímto krátce k prvnímu kanálu, kde úzké primární vazby zajišťují určitou reprodukci migrace a poměrné bezpečí jejích aktérů, podle teorie migračních sítí (Massey 1997 cit. in Barša – Baršová 2005). Tato teorie, jak známo, odpovídá na otázku, jak se migrace udržuje a reprodukuje (Baršová – Barša 2005). Teorii migračních sítí (*network theory*) vnáší do studia migrace Graeme J. Hugo v osmdesátých letech a klade důraz na význam mezilidských vztahů migrantů v rámci cílového prostoru a zemí původu. Migrantů tak po příchodu do nové země zachovávají sociální vazby ze zemí původu, a nejen to, zachovávají zároveň sociální vztahy se členy komunity v cílové destinaci.

Vedle výše zmíněného prvního kanálu funguje ještě kanál druhý, který se kryje se sekundární solidární sítí. Touto sítí rozumím zejména fenomén zprostředkování pracovní migrace neformálními kanály – přes neformální instituce, tzv. klienty, prostředníky, „mafiany“ (blíže např. Hollomey – Bilger – Gendera 2008; Juhász 2008; Кишак 2012; Malinovska 2011; Nekorjak 2008; Рязанцев 2007).

Formálními institucemi zde rozumíme oficiální instituce, které jednájí na základě oficiálních, standardizovaných předpisů normativního charakteru. Takovými institucemi jsou například odbory azylové a migrační politiky, ministerstvo zahraničí, cizinecká policie, ale také například nevládní organizace a další. Formální instituce tak zejména na úrovni lokálních a národních politik vytváří na základě svých práv a zájmů prostředí pro migraci (Brettel – Hollifield 2008). Utvářejí migrační a bezpečnostní politiky, což je znakem suverenity jednotlivých národních celků a jejich hranic. Lze tak vymezit tři oblasti, do kterých formální instituce zasahují: kontrola, bezpečnost a integrace (Messina – Lahav 2006). Tyto instituce formují migraci zejména na normativní úrovni, vyvíjejí na ni regularizační tlaky a sami migranti si na mikroúrovni v jejich důsledku vytvářejí nové strategie, jak se s těmito tlaky vyrovnat (Rumpík 2013).

Protože formální instituce jsou komplexní a příliš složité, vznikají tak vedle nich i neformální instituce, které dynamičtěji reagují na potřeby migrantů a jsou pro ně z mnoha důvodů přitažlivější. Neformální instituce často operují mimo formální právní systém, na hranici legality a illegality, a odráží tak nepsané kodexy sociálního jednání migračních skupin, zejména vznikají-li na základě vzorců jednání přejatých ze země původu, jako je tomu u klientského systému. Podle teorie kumulativních příčin a institucionální teorie tyto mechanismy spočívají v tom, že určitý proces přinese změnu v prostředí a tato změna pak samotný proces zpětně udržuje či posiluje (Brettel – Hollifield 2008; Massey 1997 cit.

in Barša – Baršová 2005). Tyto neformální instituce tak vznikly jako důsledek migrace a zpětně ji podporují.

Klientelismus a jeho institucionalizace

Takzvaný klientský systém je některými Ukrajinci vnímán jako pozitivní – kladný jev, který prostřednictvím neformálních sociálních sítí přispívá k migraci – v našem případě do České republiky. Je však nutné se na toto zprostředkování práce podívat blíže. Na Zakarpatské Ukrajině je na každé vesnici, v každém městě určitá vrstva podnikatelů – klientů – *ten kotorij znaet*. Tito lidé na základě sociálního kapitálu i přes hranice národních států mohou zprostředkovat migraci, včetně dalších služeb. Pokud Ukrajinec jede do České republiky, vždy má dle slov informátorů několik kontaktů na různé klienty v České republice. Tito jsou napojeni na klienty na Ukrajině. Ti se o něj většinou „postarají“, založí jej finančně do začátku, nabídnou mu ubytování a samozřejmě práci.

Většina informátorů, kteří migrovali do České republiky, tvrdí, že pokud se dostanou do problémů, klient jim pomůže – nicméně za každou službu je třeba platit. To je samozřejmostí. Na druhou stranu, co se týče oblasti lidských práv, nemluví Ukrajinci, kteří pracovali pod klientem, o žádném vykořisťování, otroctví či obchodu s lidmi. Proč tomu tak je, když se z různých zdrojů neziskových a lidskoprávních organizací dozvídáme opak? Tlak sociální kontroly ve zdrojové destinaci (například konkrétně na vesnici) nedovoluje v rámci ukrajinské skupiny migrantů páchat proti svým krajanům příkoří. Pokud by se poté klienti, nebo i migranti vrátili zpět do zdrojové země, nemohli by se „...podívat svým známým do očí...“ (Paní Ok., 26. 11. 2014).

Naopak migranti, kteří jsou v České republice více let, popisují danou situaci opačně – dochází k neserióznímu jednání zprostředkovatelů vůči migrantům. Jsou kráceny nebo zadržovány mzdy, dochází k permanentnímu tlaku na pracovní výkony, k psychickému i fyzickému nátlaku. Jedná se zejména o migranty pracující na tzv. sekundárním pracovním trhu, kde je velká nestabilita, nebezpečí, a tito lidé se pak snáze stávají obětmi pracovního vykořisťování. Tyto pozice byly dříve Ukrajinci obsazovány z cca 80 % (Drbohlav – Janská – Šelepová 2001). Nyní se situace mění, pozice jsou obsazeny především migranty ze zemí EU a Ukrajinci, kteří se zde již částečně adaptovali, se z převážné většiny (kromě nově příchozích) stali permanentní součástí stabilního pracovního trhu – zejména pak ve stavebních firmách, družstvech, pracovních agenturách a službách.

Dle dat dochází v prostředí zdrojové země ke ztrátě přímé sociální kontroly. Chybí zejména přímé sociální sankce, které by jinak v prostředí zdrojové

země fungovaly. V rámci migrační skupiny existují jedinci, kteří mají rozsáhlejší sociální kapitál, a jedinci, kteří jej postrádají. Tento kapitál je klienty prostřednictvím organizování pracovní migrace, tržení z práce svých migrantů, napojení na organizovaný zločin a nabídky služeb pro své krajany směřován za kapitál ekonomický. Bohatnou z práce druhých a udržují tak nerovnoměrné rozložení sil mezi migrantem a klientem. Stoupá jejich sociální i ekonomický status a získávají nové kontakty, převáží nové migranty a při návratu do země mohou vykompenzovat hrozbu sociálních sankcí ekonomickým, sociálním i kulturním kapitálem a silnou pozicí v aktérském poli, jelikož v ekonomicky depresivním prostředí se podnikatel – klient – stává tzv. velkým klientem.¹¹

Vymaněním se ze sféry vlivu klienta migranti částečně přicházejí o podporu, ale stávají se také inovativními, a především do jisté míry nezávislími. Mnoho Ukrajinců v České republice již, podle svých slov, pochopilo fungování klientského systému – resp. zprostředkování pracovní migrace. Nyní někteří informátoři hovoří o tom, že ukrajínští klienti chtějí na zprostředkování migrace především vydělat, aniž by fungoval v celém procesu migrace bezpečný, solidární prvek sloužící k minimalizaci rizik. Ten je ale logicky primárním předpokladem zprostředkování, reprodukce migrace a vyplněním zpřetrhaných vazeb. Klientský systém ve zprostředkování práce v ČR tak ztrácí pro Ukrajince na atraktivitě – a vyplnění ruptur ve smyslu Michala Nekorjaka prostřednictvím klientské sítě tak přestává být zásadním. Jak tedy může klientelismus dále fungovat?

Ačkoliv do České republiky od počátku devadesátých let přijíždí mnoho Ukrajinců, v posledním desetiletí je nutno věnovat pozornost evropské podobě integrace, která i v České republice určuje podobu imigrace a skladbu imigrační populace. Historicky je území střední Evropy vyhledávaným tranzitním i cílovým prostorem pro migrační skupiny z pomyslného „Východu“. Co se týče Ukrajinců samotných, nelze nezmínit bohaté imigrační pohyby Ukrajinců na území Čech, které probíhaly i v minulosti. Krajanské spolky, ukrajinské univerzity, knihovny, umělecké akademie a další (blíže viz Zilynskij – Kočík 2001). Možná právě díky těmto jevům a výrazné ukrajinské populaci v České republice, a tím pádem i viditelnému jevu klientelismu právě u této skupiny, se předchozí badatelé ostře profilovali zejména na problematiku ukrajinské komunity. Mluvme spíše o nejasně vymezené migrační *skupině* Ukrajinců, která má pramálo společného¹² na to, abychoť je za komunitu mohli vůbec označit.

---

¹¹ Velký klient je člověk, který má pod sebou i několik stovek migrantů.

¹² Snad mimo společnou zdrojovou emigrační zemi.

Evropa se již několik desítek let dostává do fáze kosmopolitismu, globalizace, jevů, které se vesměs dají nazvat časoprostorovou kompresí (Harvey 1984). Spolu se statky, informacemi a ohromným objemem financí se pohybují i lidé. Klientský systém, tak jako další migrační jevy, není nijak ohraničen. Organizace pracovní migrace do České republiky, stejně jako do jiných zemí světa, je fenoménem rychlým, mobilním, přizpůsobivým – fenoménem globalizovaným. S otevřením hranic států Schengenu a zároveň s restriktivními opatřeními v důsledku implementace evropské legislativy dochází v posledních deseti letech k vymanění se klientů, kteří začali svoji „kariéru“ v devadesátých letech, z područí mafie. Sami klienti se dostávají na vyšší posty v rámci sociální hierarchie a částečně legalizují celý systém prostřednictvím subjektů, které vytvářejí – jako například agentury práce, družstva, smlouvy o dílo, pronájem pracovních sil atd. (srov. Čermáková 2008; Rumpík 2013). Tato institucionalizace do podoby formálních institucí je však zavádějící. Ukrajinské agentury podle dat vykazují i dále značnou míru neformálních aktivit na pomezí ilegality, hraničících s pracovním vykořisťováním a klientelismem. Jejich institucionalizace v agentury, družstva a celková „legalizace“ klientského systému do této podoby jen podtrhla adaptabilitu celého systému. Rizikové jevy jsou tak více skryty a posun z devadesátých let, kdy tento systém čítal několik jedinců, mezi nimiž byl jeden „parták“, který se později stal klientem, je markantní zvláště při pohledu na komplexní institucionalizaci celého systému a specializaci jeho aktérů, jak můžeme vidět ve schématu č. 1 na příkladu výzkumné lokality.

Klientský systém jakožto instituce je samozřejmě také hierarchizovaný. Nicméně hierarchie je zde mnohem rozsáhlejší než pouze dva zmíněné stupně. Spíše než o systém se zde jedná o síť v rámci jedné instituce. Jak tato instituce rostla, její funkce se rozšiřovaly a na základě sociálního a kulturního kapitálu její moc posílila na pomyslnou vrchní neformální instituci, která pomáhá pracovním migrantům v adaptaci, přesně dle institucionální migrační teorie. Články této instituce tvoří pracovníci jednotlivých oddělení. Dochází k rozdělení funkcí jednotlivých článků – na úrovni velkého podnikání (velké výrobní podniky) a na úrovni malého podnikání (stavebnictví, pomocné práce, malé výrobní podniky). Na úrovni velkého podnikání stojí nejvýše tzv. velký klient, klienti, kteří vlastní agentury, níže tzv. klienti – prostředníci, nejnižší poté migranti ze zemí Evropské unie. V celé pomyslné budově této instituce se však nachází další osoby – ty se starají o nábor, převoz, vyplácení peněz (tzv. klienti – personalisté). Jedná se o sortu Ukrajinců, kteří jsou zde již od devadesátých let, mají většinou podporu sekundární solidaritní sítě a disponují středním ekonomickým

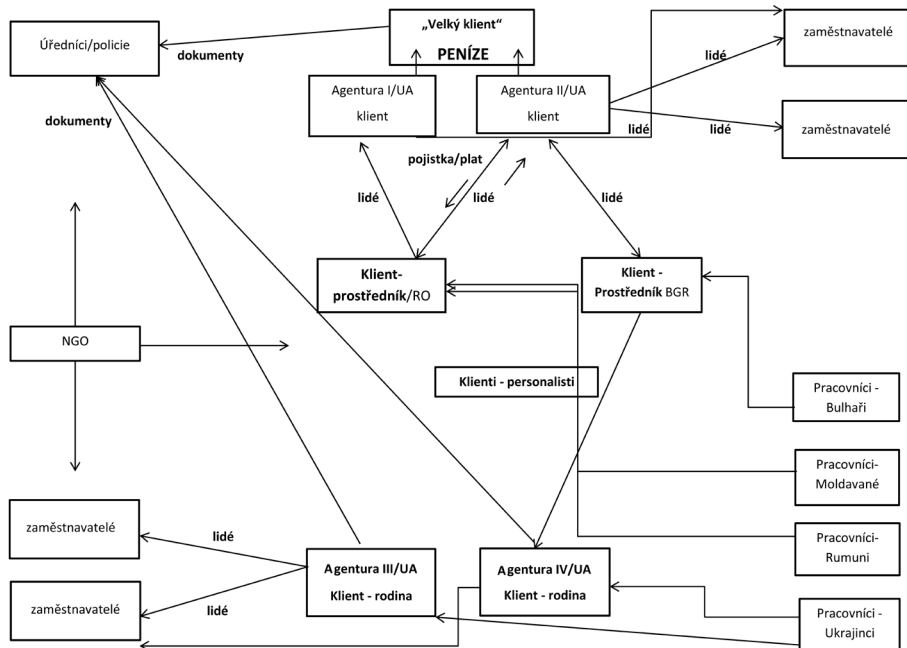

Schéma č. 1: Schéma klientského systému na základě dat od klíčového informátora v Plzni. Rumpík (2014)

kapitálem. Vlastní například dodávku na převoz nebo mají kontakty mezi českými zaměstnavateli. Jsou využíváni v rámci velkého stavebnictví. Vedle toho jsou zde i sítě bulharských, rumunských či slovenských prostředníků. Propojení je i přeshraniční a jedná se o velmi dynamický a adaptabilní systém, jak dokládají i výpovědi informátorů:

Máš lidi, kteří čekají třeba v Rumunsku, Bulharsku, a když tady najednou potřebují do závodu padesát lidí, není problém... jenom zvednou telefon, zavolaj klientovi a ten přiveze lidi do týdne... (Pan B., 15. 10. 2014)

Pokud tady jeden, dva, tři lidi onemocní... tam už čekají lidi. Oni je sem převezou a je to... Když někdo vypadne, není problém ho nahradit... na těch nízkých pozicích myslím... (Pan F., 24. 6. 2014).

Na úrovni malého podnikání dochází k akumulaci lidí, většinou usazených, s trvalými pobyty nebo s podnikatelskými vízy pod klienty – agenturníky. Jedná se o rodinné podniky (pracovní agentury, družstva) následující struktury:

například matka je „šéf“, syn je personalista, dcera se stará o účetnictví a mladší syn je „partákem“.¹³ Na této úrovni probíhá přímý nábor Ukrajinců v České republice, je zde bližší osobní vztah s pracovníky z Ukrajiny, na druhou stranu však dochází také ke kupčení s pracovní silou z Bulharska a Rumunska, kde jsou vztahy velmi odosobněné. Zde figurují i cestovní kanceláře, které se starají o převoz lidí z těchto oblastí na práci do Čech. Propojení je zde tedy i mezinárodní.

Vedle tohoto jsou aktéry bezesporu úředníci, policisté, pracovníci neziskových organizací a zaměstnavatelé – kteří jsou zapojeni do této instituce (ne) přímo, ovšem na bázi formálních pravidel. Propojení v rámci lokality je pouze přes klienty prostředníky, přes úřady a neziskové organizace – vzhledem k tomu, že jsou do byznysu v negativním nebo pozitivním smyslu (vůči klientům) zapojeni. To znamená, že clientský systém, jakožto nežádoucí jev, se snaží policisté omezit, neziskové organizace se snaží jej nahradit, úředníci by měli být neutrální. Při zasahování do klientelismu se však tyto složky v rámci organizace pracovní migrace stávají jeho formální součástí. Je třeba říci, že primárně v oblasti poradenské a asistenční směrem k migrantům, v oblasti perzekuční směrem ke klientům. Ekonomický charakter této formální složky absentuje.

Pokud si toto uvědomíme, vrhá to na celou problematiku zcela jiné světlo. Nejedná se tudíž o dobře fungující etnickou ekonomiku, ale o byrokratickou neformální instituci, která je dále napojena na instituce formální (např. české zaměstnavatele, úředníky, policisty) a sama tyto instituce zakládá (např. družstva nebo agentury). Kapitál, který je v instituci akumulován, nezůstává pouze v rámci instituce, ale je dále distribuován pro pokrytí širších nákladů spojených s organizováním práce a migrace, s náklady na vyřizování dokumentů, na převoz lidí či na úplatky. Mezi těmito jednotlivými subjekty – institucemi – dochází k výměně informací, zdrojů a především lidí. Problém vymezení klientelismu jako postsovětského ekonomického jevu vázaného čistě na prostředí ukrajinské pracovní migrace v současné době jednoduše selhává. Kořeny tohoto fenoménu jsou v minulosti sovětského stínu, známostí a *blatu*. V posledních deseti letech se však situace mění ve snaze byznys dále udržet.

Z výzkumu vyplývá, že jednotlivci v rámci rozsáhlé instituce se ne vždy znají. Každý z aktérů má však pro instituci určitý význam a vlastní roli. Do clientského systému jsou tak nyní organicky zapojeni aktéři z řad ukrajinských, bulharských,

¹³ Jedná se o strukturu skutečné ukrajinské agentury na Plzeňsku, která provádí nábor do menších firem. Z důvodu ochrany informátorů však nemohu sdělit její název.

rumunských a moldavských „mafianů“,¹⁴ migranti z Ukrajiny i mimo ni, policisté, úředníci a zaměstnavatelé. Mimo to jsou zde vnější faktory, které podobu této různorodé instituce formují zcela zásadně. Činiteli formujícími tuto neustále se měnící a adaptace schopnou instituci jsou zejména podoba domácí i zahraniční migrační politiky, dále pracovní legislativa či celková ekonomická a sociální situace jak zdrojové, tak i cílové země. To vše se podílí na utváření její podoby, ať přímo, nebo nepřímo. Struktura sekundární sociální sítě je tak velmi nestálá.

Byrokratická analogie zde zcela zrcadlí pojetí byrokratické instituce Maxe Webera. Ačkoliv nedosahuje podoby ideálního typu – je klientský systém racionálním podnikem s neoliberálními rysy, jako např. organizace práce, vykořisťování dělnické třídy, anonymizace, odosobnění, kritéria a formalizované vztahy. Lze tedy v interpretační rovině tvrdit, že se jedná o etnickou ekonomiku? Částečně si zde odpovíme – z rozhovorů, pozorování a celkově ze skladby klientského systému víme, že aktéři nejsou jednotnou etnickou komunitou, ani jednotnou migrační komunitou – tvoří spíše komunitu na základě sekundárních širších solidárních sítí (zejména v případě Ukrajinců), které jsou zakládány již v emigrační zemi v prostředí tradiční společnosti v durkheimovském smyslu s nízkou mírou sociální diferenciací.

Máš vesnici, na tý vesnici se každé zná... no tam ten klient je z tý vesnice třeba. No potom když teda někdo potřebuje práci – třeba prochlastá peníze – klient ho vezme, dá mu peníze, zajistí práci za hranicí, zajistí ubytování a ty lidi si věří... protože se znají, no mladej má pak za dva dny práci v Praze... chápeš, takhle to chodí. (Pan P., 29. 10. 2014)

No vždycky tady někoho znáš, ten člověk mu musí vybavit papíry, ty čekáš a volá ti a tak... Oni ti řeknou, do jakého města máš přijet, ty papíry se třeba vybavíš v Plzni, ale přijedeš do Liberce... Je to různý, ale vždycky budeš mít to číslo v telefonu na toho člověka... Věříš jim, no. (Pan F., 24. 6. 2014)

V těchto podmínkách může dojít k pracovnímu vykořisťování, nicméně za služby se adekvátně zaplatí nebo se strháváním ze mzdy za odpracované hodiny splácí. Jiná situace je u ostatních migračních skupin.

---

¹⁴ Paradoxně zde mluvíme o „mafíanech“, což je označení klientů – které symbolicky a někdy i skutečně koresponduje s tím, jakou podobu měl klientelismus v devadesátých letech v České republice či v letech minulých v SSSR. Emicky se však jedná o jakéhokoliv prostředníka v organizování pracovní migrace – užívá se výraz „můj mafian; oni mají mafiana“. Termín je však paradoxně převzat z terminologie obyvatel cílových zemí.

Tato situace vyvěrá z problému nízkého sociálního a kulturního kapitálu nově přichozích cizinců z EU, u kterých – jsou-li navázáni na klienty (převážně Ukrajince) – dochází k vykořisťování a rizikovým situacím. Je to z důvodu nezavření silné solidární sítě mezi cizincem a jeho klientem, jako tomu bylo mezi Ukrajinci. Mezi těmito cizinci dochází poté k zadržování výplat, zaměstnávání v těžkých pracovních podmínkách atd.

Rumuni neumí pracovat tak jak my, Ukrajinci, tam prostě je to jiný... Ten klient jemu nevěří, že třeba zítra přijde na fušku... (Pan F., 21. 9. 2013)

Nicméně další služby – obdobné těm pro Ukrajince – jsou poskytovány za menší či větší protislužbu, kterou je většinou práce na fuškách, odvádění části mzdy a další praktiky v šedé ekonomické zóně. Důvody, proč jsou do clientské instituce více a více zapojováni Rumuni, Bulhaři a jiní cizinci ze zemí EU, jsou tak zcela zřejmé. Zde se kruh uzavírá – jedná se o faktor restriktce migrační a zaměstnanecké politiky vůči cizincům ze „třetích zemí“, která nastala na přelomu desetiletí. Jednalo se zejména o změny zákona o pobytu cizinců (zák. č. 326/1999, o pobytu cizinců na území České republiky) přijaté v roce 2011, o návrh nové právní úpravy, tzv. „nového systému ekonomické migrace“,¹⁵ dále o metodický pokyn Ministerstva práce a sociálních věcí (MPSV) z ledna 2012, který stanoví, že krajské pobočky Úřadu práce nesmí od 1. července udělovat nová pracovní povolení cizincům ze zemí mimo EU s nižším než středoškolským vzděláním s maturitou, což automaticky znamená i ztrátu povolení k pobytu pro tisíce zde již žijících imigrantů, případně jejich odchod do ilegality či kvazilegality (Drbohlav 2008). Aktuální úpravou je pak poslední novela zákona 326/1999 na základě implementace evropské legislativy za účelem vydávání jednotného povolení k pobytu a zaměstnání¹⁶ cizincům ze třetích zemí. Instituce poté funguje v podstatě jako ona odosobněná byrokratická budova a záleží jen na tom, „kolik dáš u okýnka do obálky nebo jestli máš známý.“

Problém etnické ekonomiky a sekundární transformace klientelismu

Argumentuji, že to, co je zmíněno pár řádků výše, není etnická ekonomika. Etnická ekonomika takto nefunguje, a ačkoliv se může zdát, že klientelismus jako takový je na ústupu, není tomu tak – pouze dostává novou formu. Clientský

¹⁵ Schváleného usnesením vlády ČR ze dne 19. 1. 2011 č. 48.

¹⁶ Dne 9. 6. 2014 byl ve Sbírce zákonů zveřejněn pod č. 101/2014 Sb. zákon, kterým se mění zákon č. 326/1999 Sb. o pobytu cizinců na území České republiky.

systém vnímejme jako instituci, která je odosobněná směrem ven (k Neukrajincům) a částečně osobní směrem dovnitř (k Ukrajincům).

Etnickou ekonomiku definujeme například parafrází, že etnická nebo migrantská ekonomika je, když komunita ovládá část ekonomického sektoru (Light – Gold 2000). Jednoduše a obecně řečeno, je to jakákoliv ekonomická aktivita, kterou vytváří jednotná komunita, sledující podobné cíle, která má stejný původ a sdílí stejné interpretační rámce. Už vzhledem k počtu aktérů klientského systému, sahajícimu až do několika stovek aktérů, a k různým aktérským cílům, které se odvíjejí od aktuální pozice v instituci, nelze hovořit o jednotné etnické – migrantské ekonomice. Druhým argumentem je, že samotná etnická skladba aktérů, kteří jsou do klientury zapojeni, nedovoluje jednotné směřování stejným směrem – za cílem vysokého výdělků –, protože ten je samozřejmě mezi aktéry distribuován nerovnoměrně.

Jako je to byznys, ale ne pro každého, to jen pro ně, my to jako berem, jak to je – nemůžeme to udělat jinak. Hlavně když můžeme být tady a pracovat... (Pan M., 13. 10. 2014)

Máme se líp než doma, to jako jo, ale odebají nás hodně, furt... (Pan Va., 2. 11. 2014)

Dále, jak už bylo několikrát zmíněno, klientelismus – klientura – či klientský systém není v současné době záležitostí jen a výlučně Ukrajinců. Pokud bychom přistoupili na tvrzení, že se jedná o formu etnické – potažmo imigrantské ekonomiky, která je vázána na dynamickou, specificky neohrazenou skupinu lidí pohybující se „mezi světy“, popřeli bychom povahu celého dynamického rázu migrace. Neustále dochází k novým přesunům a proměně imigrační populace, k novým restriktivním omezením pro migranty ze třetích zemí a stejně tak k novému posunu klientelismu do stávajících i nových migračních skupin.

Spolu s nástupem ekonomické recese a s prohlubováním poptávky po levné pracovní síle dochází v české zaměstnanecké a imigrační politice k novým restriktivním trendům (Drbohlav 2010; Hánová – Jelínková 2010; Kušniráková – Čížinský 2011), které vedou zejména k restrikcím vůči imigraci občanů ze třetích zemí (Cizinci 2013). Spolu s populárním ratiem uplatňovaným byrokratickými orgány na legislativní úrovni dochází k menšímu přílivu migrantů z Ukrajiny, Moldavska, Běloruska a jiných nečlenských států, a naopak k otevřenému pohybu tisíců lidí ze zemí Evropské unie. Tito lidé, nově přichozí a skuteční cirkulární migranti se nyní dostali do pozice Ukrajinců před několika lety. Nastává tak sekundární transformace klientského systému, kde absentuje etnická ekonomika

a postsovětská logika organizace práce se adaptuje na nový mód. Děje se tak skrze institucionalizaci klientelismu a příjmu těchto migrantů na pracovní trh přes agentury práce, smlouvy o dílo nebo účast v družstvu. Rumuni a Bulhaři se nyní stali tím pomyslným stupněm v Nekorjakově schématu, přesto mobilním, adaptabilním a dynamickým, přesně pro potřebu tohoto smršťeného světa.

Místo závěru

Klientelismus je migranty vnímán ve dvou rovinách – negativně a pozitivně. Zároveň se ukazuje selhání prvního předpokladu teorie migračních sítí – snížení rizik migrace prostřednictvím sekundárních sociálních vazeb. To však klientskému systému nebrání v dalším dynamickém růstu a Ukrajincům v možnosti jeho využívání. Je to právě proto, že celý klientský systém je vedle solidárních vazeb založen také na odosobněné institucionální bázi, která se snaží akumulovat ekonomický kapitál napříč jednotlivými aktéry, přičemž nezáleží na jejich etnické příslušnosti.

Z výsledků zkoumání také nově vyplývá, že pro usazené ukrajinské migranty ztrácí klientelismus na atraktivitě, jelikož došlo k rozkolu mezi již usazenými migranty a klienty. Noví imigranti z Ukrajiny systém stále využívají, i s vědomím rizika spojeného s nelegálními a neseriózními praktikami zprostředkovatelů – což se obdobně ukazuje i u migrantů ze zemí EU, pro něž je podobná forma zprostředkování práce novým fenoménem a přijímají ho vcelku kladně. Navazují tak na již zavedené struktury v cílové zemi a „klientský“ byznys tak i přes formální legislativní restriktce vůči migrantům ze „třetích zemí“ může dále pokračovat ve své institucionalizované a navenek zdánlivě legální formě.

Nyní zbývá posunout se na úrovni analýzy ještě dále a poukázat na dynamiku klientelismu komplexně. Vedle formálních institucí zde tak stojí neformální instituce klientského systému, která se z hlediska vnějších makropřístupů institucionalizuje a legalizuje, přičemž uvnitř „zdí“ této instituce se udržuje neformální a rizikový charakter. Nezbyvá tedy než reagovat na provokativní ticho závěrečnou glosou, že jakkoli problematická, nevyčerpaná a nepříjemná debata o klientelismu může být, rozhodně by neměla být utišena.

Viktor Rumpík je studentem doktorského oboru etnologie na katedře antropologie na Západočeské univerzitě v Plzni. Ve své disertaci se zabývá zprostředkováním pracovní migrace, mimo to se odborně věnuje oblasti migrace, obchodu s lidmi, vykořisťování a lidských práv. Kontakt: rumpik.viktor@seznam.cz.

Použitá literatura

- Barša, Pavel – Baršová, Andrea. 2005. *Přistěhovalectví a liberální stát*. Brno: Masarykova Univerzita.
- Bernard, Russell H. – Ryan, Gery W. 2009. *Analyzing Qualitative Data. Systematic Approaches*. Los Angeles: SAGE.
- Borenkova, Anastasya. 2012. *The Role of Social Capital in Integration of Russian-Speaking Immigrants to Hungarian Labour Market*. Rkp. diplomové práce na Department of Sociology and Social Anthropology, Central European University, Budapest.
- Bourdieu, Pierre. 1980. *The Logic of Practise*. Stanford: Stanford UP.
- Brettell, Caroline – Hollifield, James F. 2008. *Migration Theory. Talking across Disciplines*. New York: Routledge.
- Cizinci. 2012. *Cizinci v České republice. 2012*. Praha: Český statistický úřad.
- Cizinci. 2013. *Cizinci v České republice. 2013*. Praha: Český statistický úřad.
- Čermáková, Dita – Nekorjak, Michal. 2009. „Ukrainian Middleman System of Labour Organisation in the Czech Republic.“ *Tijdschriftvooreconomische en sociale geografie / Journal of Economic & Social Geography* 100, 2009, 1: 33–43.
- Čermáková, Dita. 2008. „Klientský systém a jeho specifika.“ Pp. 167–175 in Dušan Drbohlav: *Nelegální ekonomické aktivity migrantů. Česko v evropském kontextu*. Praha: Karolinum.
- Černík, Jan – Hulíková, Tereza – Vintr, Vlastimil – Křištof, Roman. 2005. *Pilotní výzkum prostředí obchodu s lidmi*. Praha: IOM. Dostupné z <http://www.migraceonline.cz/cz/e-knihovna/pilotni-vyzkum-prostredi-obchodu-s-lidmi-na-uzemi-ceske-republiky-iom> [cit. 2014–10–28].
- Černík, Jan. 2004. „Migrační potenciál SSSR, Ukrajina, Moldavsko, Bělorusko, problematika ekonomické migrace.“ Pp. 68–90 in Zdeněk Uherek – Renata Weinerová: *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Černík, Martin. 2005. *Klientský systém jako quasi-feudalismus v Česku*. Dostupné z <http://www.migraceonline.cz/e-knihovna/?x=2197596> [cit. 2014–9–20].
- Červinka, Ondřej. 2004. „Ukrajinská pracovní migrace v České republice: případová studie.“ Pp. 111–161 in Zdeněk Uherek – Renata Weinerová: *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Drbohlav, Dušan – Janská, Eva – Šelepová, Pavla. 2001. „Ukrajinská komunita v České republice.“ Pp. 89–98 in Taťjana Šišková (ed.): *Menšiny a migranti v České republice*. Praha: Portál.
- Drbohlav, Dušan – Uherek, Zdeněk. 2007. „Reflexe migračních teorií.“ *Geografie* 112, 2007, 2: 125–141.
- Drbohlav, Dušan. 2008. *Nelegální ekonomické aktivity migrantů. Česko v evropském kontextu*. Praha: Karolinum.
- Drbohlav, Dušan et al. 2010. *Migrace a (i)migranti v Česku. Kdo jsme, odkud přicházíme, kam jdeme?* Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Hánová, Martina – Jelínková, Marie. 2010. *Současná situace migrantů v Plzni*. Dostupné z <http://www.migraceonline.cz/e-knihovna/?x=2269140> [cit. 2014–09–22].
- Hartman, Tod. 2008. „States, Markets and other Unexceptional Communities. Informal Romanian Labour in a Spanish Agricultural Zone.“ *Journal of the Royal Anthropological Institute* 14, 2008: 496–514.
- Hollomey, Christina – Bilger, Veronika – Gendra, Sandra. 2008. „Changing Dynamics in Irregular Immigrant Employment in Austria – Results of a Delphi-study.“ Pp. 247–262 in Dušan Drbohlav: *Nelegální ekonomické aktivity migrantů. Česko v evropském kontextu*. Praha: Karolinum.
- Horáková, Milada. 2008. „Foreign Labour Migration Trends in the Czech Republic since 1993.“ Pp. 46–57 in Jiří Novosák: *Collection of Papers Presented at the Conference Migration and Development*. Ostrava: University of Ostrava.
- Janská, Eva – Čermák, Zdeněk. 2011. „Rozmístění a migrace cizinců jako součást sociálněgeografické diferenciacie Česka.“ *Geografie* 116, 2011, 4: 422–439.
- Juhasz, Judit. 2008. „Nelegální pracovní migrace v Maďarsku.“ Pp. 263–276 in Dušan Drbohlav: *Nelegální ekonomické aktivity migrantů. Česko v evropském kontextu*. Praha: Karolinum.
- Кичак, Оксана. 2012. Трудова міграція українців Закарпаття на початку ХХІ століття: ії культурно-побутові наслідки: Монографія. Ужгород: Іражда.
- Красинец, Е. С.. 2002. „Незаконная ммиграция и латентная занятость приграничных территориях Российской федерации.“ Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир 2002, 9: 35–49.
- Kušniráková, Tereza – Čižinský, Pavel. 2011. „Dvacet let české migrační politiky: liberální, restriktivní, nebo ještě jiná?“ *Geografie* 116, 2011, 4: 497–517.
- Light, Ivan H. – Gold, Steven J. 2000. *Ethnic Economies*. San Diego: Academic Press.
- Livinský, Oleksa – Kočík, René. 2003. „Ukrajinská Odysea.“ Dostupné z <http://www.infoservis.net/art.php?id=1069232781> [cit. 2014–9–21].
- Малиновська, О. А. 2011. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування. Київ: НІСД.
- Marcus, E. George. 1995. „Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography.“ *Annual Review of Anthropology* 24, 1995: 95–117.
- Messina, Anthony M. – Lahav, Gallya (eds.). 2006. *The Migration Reader. Exploring Politics and Policies*. London: Lynne Rienner.
- Nekorjak, Michal. 2006. „Klientský systém a ukrajinská pracovní migrace do České republiky.“ *Sociální studia* 3, 2006, 1. Dostupné z <http://socstudia.fss.muni.cz/archiv.php?ukol=1&cislo=5&rok> [cit. 2014–9–20].
- Nekorjak, Michal. 2009. *Mezisvěty: Organizované zaměstnávání migrantů v Ukrajině v České republice*. Rkp. autoreferátu disertační práce. Brno: Masarykova univerzita.
- Peterson, William. 1958. „A General Typology of Migration.“ *American Sociological Review* 23, 1958, 3: 256–266.
- Ravenstein, Ernst G. 1885. „The Laws of Migration.“ *Journal of the Statistical Society of London* 48, 1885, 2: 168–235. Dostupné z <http://www.jstor.org/discover/10.2307/2979181?sid=21105595611293&uid=2129&uid=3739192&uid=2&uid=4&uid=70> [cit. 2014–10–15].

- Remenárová, Jana. 2013. *Ukrainian Labor Migration to European Union Countries. The Case of the Czech Republic, with Special Attention to Client System as Predominant Way of Organizing Labor Migration of Ukrainians*. Rkp. diplomové práce na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích. Dostupné z <http://theses.cz/id/t7lmkt/> [cit. 2014–11–02].
- Рязанцев, С. В. 2007. Трудовая миграция в странах СНГ и Балтии: Тенденции, последствия, регулирование. Москва: Формула права.
- Rumpík, Viktor – Brzezicka, Magdalena A. 2013. „Ivanův denní chleba: každodenní taktiky migrantů ve vztahu k zákonům ve městě Plzeň; pilotní studie.“ *Antropowebzin* 2013, 1: 3–16. Dostupné z <http://antropologie.zcu.cz/webzin/index.php/webzin/issue/view/1> [cit. 2015–01–09].
- Rumpík, Viktor 2013. *Sociální jednání migrantů ve vztahu k legislativním úpravám v Plzni*. Rkp. diplomové práce na Západočeské univerzitě v Plzni.
- Spradley, James P. 1980. *Participant Observation*. Dostupné z <http://www.ulozto.cz/xD2bLTs/spradley-1980-participant-observation-pdf> [cit. 2014–05–20].
- Steiner, Jakub. 2004. „Ekonomie sociálního vyloučení.“ Pp. 218–229 in Marek Jakoubek – Tomáš Hirt (eds.): *Romové, kulturologické etudy (etnopolitika, přibuzenství a sociální organizace)*. Plzeň: A. Čeněk.
- Stojanov, Robert – Strielkowski, Wadim – Drbohlav, Dušan. 2012. „Pracovní migrace a remittance: současné trendy v době ekonomické krize.“ *Geografie* 116, 2012, 4: 375–400.
- Strítěcký, Vít – Topinka, Daniel a kol. 2014. *Obchodování s lidmi za účelem pracovního vykořisťování v teorii a praxi*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.
- Human Cost. 2014. *The Human Cost of Fortress Europe. Human Rights Violations against Migrants and Refugees at Europe's Bordes*. Amnesty International. Dostupné z http://www.amnesty.eu/content/assets/Reports/EUR_050012014__Fortress_Europe_complete_web_EN.pdf [cit. 2015–01–06].
- Uherek, Zdeněk – Valášková, Naďa – Plochová, Kateřina – Mušínská, Mikuláš. 2004. „Pracovní migrace ze Zakarpatské Ukrajiny do ČR.“ Pp. 91–110 in Zdeněk Uherek – Renata Weinerová: *Migrace do České republiky, sociální integrace a lokální společnosti v zemích původu*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.
- Votýpka, Milan – Stefanča, Branislav. 2005. „Ekonomie sociálního vyloučení na příkladu romské osady Patoracká v obce Rudňany.“ Pp. 127–134 in Lukáš Lenk – Michal Svoboda et al.: *Argonauti za obzorem Západu*. Plzeň: Antropoweb.
- Výzkum. 2005. *Výzkum obchodu s lidmi především za účelem nucené práce*. Praha: Intermunia. Dostupné z <http://www.mvcr.cz/soubor/dokumenty-kriminalita-intermundia-pdf.aspx> [cit. 2014–10–28].
- Weiner, Michael. 1995. *The Global Migration Crisis. Challenge to States and to Human Rights*. New York: Harper Collins.
- Zilinskyj, Bohdan – Kočík, René. „Ukrajinci v České republice.“ Pp. 81–88 in Taťjana Šišková (ed.): *Menšiny a migranti v České republice*. Praha: Portál.